

ÖSSZES, TÖBBI, NÉMELY, CSUPA: SZÁMHASZNÁLATI DIAKRÓN KORPUSZVIZSGÁLAT

HORVÁTH LÁSZLÓ

1. Az előző két szegedi nyelvtörténeti konferencián elhangzott egy-egy előadás a mennyiségjelző utáni számegegyeztetés témaköréből (Németh 2008; Dömötör 2011a). Mindkettő az ómagyar kor utáni nyelvhasználat (is) foglalkozott. A szerzők korpuszvizsgálattal tárták fel az egyes és többes számú alakok előfordulási arányait, és a formák közötti választás okait is igyekeztek kideríteni. Németh Miklós munkája a szociológiai szempont érvényesítése miatt érdemel kiemelés. Dömötör Adrienne elemzésének pedig a diakrón és műfaji különbségek kimutatása mellett külön erénye a módszertani igényesség. Méltó követe ebben Elekfi Lászlónak (1955) és E. Abaffy Erzsébetnek (1964). Dömötör Adrienne a szegedi tanulmányköteten kívül egy olyan folyóiratcikkben is közreadta vizsgálódásának eredményeit, amelyben a kutatásba a kései ómagyar és a középmagyar periódus mellett az újmagyar kor első felét is bevonta (Dömötör 2011b).

Mostani mondandóm az említett szegedi konferencia-előadások sorába illeszkedik. Igaz, olyan szavak után vizsgálom a számhasználatot, amelyek nem tartoznak a legtipikusabb mennyiségjelzők közé (*összes, többi*), illetőleg nem is nevezhetők mennyiségjelzőnek (*némely, csupa*). Ugyanakkor mind a négy szónak köze van a mennyiség kifejezéséhez: vagy az adott halmaz teljes voltát jelölik (*összes, csupa*), vagy az elemek közötti valamiféle (mennyiségi) szelektálást (*többi, némely*).

Mindennapi tapasztalataink, valamint a nyelvtanok és a nyelv művelő kiadványok egyöntetű megállapítása szerint a mai magyar köznyelvben a mennyiségjelző után – tekintet nélkül arra, hogy azt határozott számnév, határozatlan számnév vagy számnévi névmás fejezi-e ki – a főnév, azaz a jelzett szó egyes számban szerepel. Többen is felhívják azonban a figyelmet arra, hogy az *összes, többi, némely* jelzők után ingadozhat a főnév számhasználata. Ezt a tényt az egyeztetés kérdéskörének olyan kiváló szakemberei is kiemelik, mint Rácz Endre (1968: 343, 1980: 260, 1991: 56) és Tompa József (1985a, 1985b). Hogy e jelzők után milyen az egyes és többes számú főnevek mai előfordulási aránya, arról tudomásom szerint csak Dömötör Adrienne (2011b: 162) közöl tájékoztató jellegű adatokat a Google internetes kereső segítségével.

Előadásomban azt vizsgálom, hogy a ma ingadozást mutató esetekben hogyan változott az egyes és a többes szám választásának aránya az új- és újabb magyar kor folyamán. A beszélt nyelvre vonatkozó spontán megfigyeléseim, illetőleg olvasmányélményeim szerint a *csupa* után szintén van számhasználati ingadozás, ezért az *összes*, a *többi* és a *némely* mellé ezt a szót is beiktattam felmérésem főszereplői közé.

Diakrón statisztikáimat a *Magyar Történeti Szövegtár* (= MTSz.) alapján készítettem el. Ez az az elektronikus (az MTA Nyelvtudományi Intézetének honlapján is elérhető) korpusz, amely a *magyar nyelv nagyszótárának* is a legfontosabb forrása (vö. pl. Szabó Tamás Péter 2006). Az 1772 és 2000 közötti időszakot öleli fel; terjedelme mintegy 27,5 millió szövegszó, műfaji összetétele igen változatos, de csak írott és publikált szövegek részleteit tartalmazza.

A korpuszban a nagyszótári keresőprogram segítségével a választott négy szónak minden olyan előfordulását felkutattam, amelyben jelzői vagy jelzőszerű a funkciójuk (beleértve a *némely* névelőszerű, valamint a *csupa* határozószó- vagy partikulaszerű használatát; a példákat l. később). Igyekeztem ügyelni arra, hogy a statisztikából ne rekedjenek ki a funkciójukat tekintve megfelelő, de a mai köznyelvi-helyesírási formától eltérő írásváltozatok, ezért keresőkérdéseim között ilyen alakok is szerepeltek: *össves*, *összes*; *többi*; *nemely*, *némelly*; *chupa*, *csúpa*, *tsuppa*; stb. A tanulmány elkészítéséhez 17 ezernél is több korpuszadatot kellett átnézniem, értékelniem.

A statisztika összeállításához és a diakrón összevetésekhez a korpuszt (nagyjából) egyenlő szakaszokra bontottam. Az első periódusnak az 1772 és 1800 közötti időszakot, vagyis a 18. század végét tekintettem, a 19. és a 20. századot pedig negyedekre osztottam. (Az MTSz. anyagának ilyen felbontásával már más témában is végeztem diakrón összehasonlító elemzést; vö. Horváth 2011).

A korpuszvizsgálat az *összes* esetében a szó utáni számhasználat teljes történetéről képet ad, hiszen nyelvújítási alkotással állunk szemben. A *többi*, a *némely* és a *csupa* viszont több évszázados előtörténetet tudhatott maga mögött a korpusz lefedte periódus előtt. (Vö. pl. TESz., EWUng.) Ez az előtörténet a számhasználati arányok szempontjából ugyanúgy feltáratlan, mint az új- és az újabb magyar kor. Bár felderítésére a mostani elemzés természetesen szintén nem vállalkozhat, a korpuszadatok értékelése során nem feledkezhetünk meg arról a tényről, hogy volt ilyen előtörténet, míg az *összes* esetében nem.

A következőkben a korpuszadatok alapján készített statisztikákra támaszkodva egyenként mutatom be a választott szavak utáni számhasználat változásait, természetesen a folyamatok hasonlóságaira és eltéréseire is figyelve. A példák idézésekor megelégszem az évszám és a szerző feltüntetésével, hiszen a pontosabb forrásjelzéseket az érdeklődők magában az elektronikus korpuszban megtalálhatják.

2. Ahhoz, hogy jobban megérthessük az *összes* utáni számhasználat változásainak a természetét és okát, a főnév számlálhatóságának kulcsszerepét, valamint magának a korpuszvizsgálatnak a jelentőségét, szükségesnek látom, hogy az eredmények ismertetése előtt szóljak a nyelv művelés vélekedéséről, a benne bekövetkezett módosulásokról, továbbá arról, hogy a szótár- és nyelvtanítás a statisztikai adatok ismerete nélkül hogyan mutatta be az *összes* utáni számegegyeztetést és a vele kapcsolatos változásokat.

Az *összes* szó használata ellen – német mintát tükröző voltára hivatkozva – a 20. század első felében a nyelv művelés meg-megújuló támadásokat indított. Imre Samu (1953) tudománytörténeti áttekintésben értékelte ezeket a véleményeket. „Ezek a cikkek, szerkesztői üzenetek lényegileg két kérdés köré csoportosulnak: [Bekezdés] 1. Használjuk-e egyáltalán az *összes* szót 'minden, valamennyi' jelentésben? [Bekezdés] 2. Ha használjuk, egyes- vagy többesszám álljon-e mellette?” (Imre 1953: 156). Imre kritikai szemléjéből kitűnik, hogy egyes nyelv művelők szélsőséges, dilettáns véleménynyilvánítással léptek fel az *összes* ellen, de olyan kiemelkedő nyelvészek is bírálták az alkalmazását, mint Tolnai Vilmos, Simonyi Zsigmond és Beke Ödön. Például egy olvasói kérdésre szerkesztői üzenetében Simonyi így válaszolt: „»Énekl az *összes* növendék« így, egyes számmal, egészen szokatlan és helytelen, ámbár a többséget jelentő számnevek mellett nyelvünk egyes számot szokott alkalmazni. De hogy az *összes* mellé irodalmi nyelvünk mindig többes számot tesz, ez is azt bizonyítja, hogy maga az *összes* használata idegenszerű s csak a nyelvújítás alkotta a német *sämtlich* mintájára (mert *samt*, *zusammen* a. m. össze, együtt). Magyarosan így van: Énekl *valamennyi* növendék” (Simonyi 1904). Imre azonban joggal hangsúlyozza, hogy

„Simonyi érvelése nem meggyőző. T. i. 1. szokatlanak – és ezért helytelenek – minősíti a magyar nyelvszemléletnek megfelelő alakot, az egyesszámot; – 2. védelmezi a – legalább is szerinte – megszokott (= helyes) alakot, a többesszámot; – 3. a sajátmaga védelmezte, többesszámú alak meglétével bizonyítja a szó idegenszerűségét” (Imre 1953: 161).

Maga Imre Samu a cikkben – számos példát idézve különféle műfajok képviselőiben – azt igyekszik igazolni, hogy „Az *összes* használatában kétségtelenül ingadozás tapasztalható már keletkezése óta. A többesszámú alakok mellett megtaláljuk az egyesszámút is” (Imre 1953: 160). Ugyanakkor elismeri, hogy „Mai [ti. az 1950 körüli] irodalmi, hivatali nyelvünk – elsősorban nyelvészeti folyóirataink harcos állásfoglalása következtében – általában (de nem egyöntetűen!) többesszámot használ az *összes* mellett” (i. h. 159). Majd hozzáteszi: „Hogy az *összes* után miért használunk ma is gyakran többesszámot, annak az oka véleményem szerint nem a szó idegen voltában rejlik, hanem régi szemlélet maradványa. Régi irodalmunkban számnévi jelző mellett, különösen határozatlan számnevek mellett, gyakori volt a többesszám. Ez elsősorban latin hatásra vezethető vissza, ahogy erre Klemm is rámutat [...]. Ez a sajátosság az *összes*-sel kapcsolatos szerkezetekben még ma is többé-kevésbé fennmaradt, mint ahogy hosszú ideig megtalálhattuk *minden* mellett is. Hasonló jelenséget tapasztalhatunk pl. *többi* szavunkkal kapcsolatban ma is. Egyaránt használatos szerkezetek: *a többi város, a többi városok, a többi könyv, a többi könyvek*, ennek ellenére senki sem gondol arra, hogy *többi* szavunkat idegennek tekintse. A többesszám gyakori használata *összes* szavunk után éppígy nem hozható fel a szó idegen voltának a bizonyítására” (Imre 1953: 161–2).

Imre szerint „Helyes és természetes törekvése a mai nyelvhasználatnak, hogy *összes* szavunk mellett a magyar nyelvszemlélettől merőben eltérő, idegenszerű többesszámú használatot egyre inkább egyesszámmal cseréli fel, s helytelen volna, ha ezt a törekvést éppen nyelvművelőink akadályoznák. [Bekezdés.] Ez természetesen távolról sem jelentheti azt, hogy most a nyelvhasználatban még élő, sőt uralkodó többesszámú alak ellen kezdjünk irtóhadjáratot, de ne helytelenítsük az egyesszámú alakokat se, sőt nyelvművelő cikkeinkben népszerűsítsük ezeket, mint a magyar nyelvszemléletnek megfelelőbbeket” (Imre 1953: 164–5). Mondanivalóját így summázza: „1. Ha *összes* szavunk 'egész' értelemben szerepel mint jelző – *összes kiadás, összes bevétel, összes jövedelem*, – a ma uralkodó nyelvszokás alapján is – használjunk állandóan egyesszámot. [Bekezdés.] 2. Ha 'minden, valamennyi' értelemben szerepel, a nyelvhasználat alapján nem mondható ugyan helytelennek a többesszám sem, de a magyar nyelvszemléletnek megfelelőbb az egyesszám, és használjuk bátran” (Imre 1953: 165).

Elekfi László (1955: 349) egyetért Imre Samuval abban, hogy az *összes* használható 'minden, valamennyi' jelentésben. Megalapozottan bírálja viszont Imrét azért, hogy az *összes* jelentésének két csoportját csak az idézett összefoglalásban különíti el: „Az egész tanulmány folyamán vegyesen hivatkozik [mármint Imre] egyes és többes számi példákra, melyekben az *összes* más-más jelentésben szerepel, és többször említi, hogy már a múlt század közepe óta ingadozást találunk az egyes és többes szám közt” (Elekfi 1955: 350). Elekfi a jelentések (sőt finomabb jelentésárnyalatok) szerint, a kronológiára is figyelve rendezi és közli Imre példáit, erre a következtetésre jutva: „Ha összevetjük ezeket az adatokat, nem azt az általános ingadozást látjuk, amit Imre mond, hanem inkább bizonyos fejlődést az *összes* szó használatában egyik jelentéstől egy másik felé, az egyes jelentésváltozatokon belül pedig részben szintén fejlődést, részben ingadozást” (Elekfi 1955: 351). Ezt követően Elekfi kiegészíti Imre példaanyagát a készülő értelmező szótár

(= ÉrtSz.) céduláiból való idézetekkel, s így vonja le a tanulságokat: „Az *összes* szó használatában tehát ilyen fejlődés állapítható meg: Először 'egész, mind az egész' jelentésben használták, mindig csak egyes számmal. Ez a használata elavult, ma már csak tájnyelvben van meg, a köznyelvben legfeljebb anyagnevekkel kapcsolatban: *összes kenyér, összes só*. Valamivel később jelenik meg a szó 'egész egybegyűlt', még később terjed el 'összegyűjtött' jelentésben többes és egyes számmal, de úgy, hogy egyesben csak gyűjtőnevek állnak utána, továbbá 'együttes' jelentésben mindig egyes számmal. A 'minden' jelentés a legújabb, ez alighanem az 'összegyűjtött' jelentés gyakori használata folytán terjedt el, az *összes munkái* hatására; később – talán az 'együttes' jelentésű használat mintájára, talán a *minden* hatására – egyes számot kezdtek mellette használni; végül – a legutolsó évtizedben – az egyes szám használata átterjedt arra az esetre is, amikor 'összegyűjtött' jelentés mellett többes szám volna helyénvaló: *összes verse*” (Elekfi 1955: 352–3).

Mindezt figyelembe véve Elekfi a következő tanácsokat fogalmazza meg az *összes* utáni számhasználatra nézve: „1. Egyes számot használunk mellette, ha a jelentése 'egész, együttes, összesített, összegyűjtött', jelzett szava pedig olyan gyűjtőnév, anyagnév vagy elvont értelmű főnév, melyet nem szoktunk többesben használni, vagy legalább ebben a jelentésben inkább az egységét, együttességét akarjuk kidomborítani. [... Bekezdés.] 2. Többes számot használunk mellette, ha a jelentése 'összegyűjtött', jelzett szava pedig nem az összegyűjtés eredményét, a teljes egységet jelenti, hanem azokat a részeket, amelyekből a gyűjtemény áll [pl. *összes versei*], jóllehet az *összes* szóba az 'összegyűjtött' mellett gyakran azt is beleértjük, hogy 'minden, valamennyi'. [... Bekezdés, új oldalon.] 3. A beszélt köznapi nyelvben terjedőben van az egyes szám, ha az *összes* 'minden'-t jelent. [...] Ezt a használatot ma már nem mondhatjuk olyan mértékben helytelennek, mint Simonyi Zsigmondtól Beke Ödönig sokan, de ne is pártoljuk. Ha valóban számnévi értékű, legtöbbször szebben hangzik helyén a *minden* vagy *valamennyi*. Az *összes dolgozója* [...] bizalmasabb, pongyolább stílust tükröz, [...] a választékosabb irodalmi nyelvben *összes dolgozói* a helyesebb” (Elekfi 1955: 353–4).

Harminc évvel később a *Nyelvművelő kézikönyvben* Tompa József így ír: „Van némi ingadozás az *összes* 'valamennyi, minden' jelző után [...]. Nyelvújítóink ugyanis, akik e szót elsősorban 'összegyűjtött' jelentésre alkották, a megfelelő német szerkezetek mintájára elég következetesen többes alakú jelzett szóval kezdték alkalmazni, s ez a szokás maradt ránk az *összes érvek*, az *X. Y. összes versei* jellegű szerkezetekben. Előfordul és terjed azonban a főntebb ismertetett magyaros fő szabálynak és az egységes egyeztetésnek megfelelő egyes szám is: az *ö s s z e s érve*t számba vettük; *X. Y. ö s s z e s verse*. [...] Az 'egész' jelentésű *összes* jelző [...] kezdettől fogva egyes számú jelzett szóval szokásos: az *ö s s z e s pénz* elfogyott” (Tompa 1985a: 150).

Hogyan kezelik az *összes* szót és az utána való számhasználatot az értelmező szótárak? – Elekfi írása után néhány évvel (1961-ben) az ÉrtSz. szócikkének jelentésstruktúrája meglehetősen hasonló ahhoz, amelyet ő alakított ki, sőt még finomabb. A részletek ismertetése helyett itt csak azt szeretném kiemelni, hogy a 'valamennyi, minden' jelentés képviselőjében a szótár többes számmal járó melléknévi és egyes számmal járó névmási használatot különböztet meg, láthatólag az előbbit pártolva, de megjegyezve, hogy az utóbbi „újabbban terjedőben” van. – Egy évtizeddel később a *Magyar értelmező kéziszótárban* (= ÉKsz.) azt találjuk, hogy az *összes* melléknévi szófajú, és két jelentése van: 1. gyűjtőnév vagy anyagnév előtt 'egész, teljes (mennyiségű)' a jelentés (pl.: *összes pénz, összes vaj*); 2. névmásszerű használatban a jelentés 'minden', általában többes, ritkábban egyes számú

főnév előtt. – Újabb három évtized elteltével a kéziszótár második, átdolgozott kiadásában (= ÉKsz.²) más a jelentésstruktúra: 1. '(gyűjtőnév vagy anyagnév előtt) egész, teljes mennyiségű'; ehhez virgulával kapcsolódik a névmásszerűen használt 'minden', de példaként már csak egyes számú főnév említésével (*az összes vendég*); 2. '(többes számú vagy egyes számú főnév előtt) összegyűjtött' (*Arany összes művei vagy műve*).

Ahogy az ÉrtSz. szócikke Elekfi véleményével cseng egybe, úgy (vele szinte azonos időben) az akadémiai nyelvtan megfelelő fejezetrészlete Imre Samuével. Ez nem is csoda, hiszen az összefoglaló mű fejezetírója is ő. Szemléltetőül elegendőnek tartom a következő részlet idézését: „Ha a szó jelentése [ti. az *összes-é*] 'minden, valamennyi', akkor ma a hagyományok alapján nem helyteleníthető ugyan a többes szám használata sem, helyesebbnek tartjuk azonban – a többi mennyiségjelzős szerkezethez hasonlóan – az egyes számot” (Imre 1962: 282).

Míg az akadémiai nyelvtan ajánlása még nyelvművelő jellegű, az egyetemi leíró nyelvtanban Rácz Endre már a szokásosságra, voltaképpen gyakorisági szempontra hivatkozik: „az *összes* és a *többi* jelző után is előfordul a jelzett szó többes számban, bár az egyes szám használata ilyenkor is szokásosabb: *a többi ember(ek)*, *az összes gyerek(ek)*. Az 'egész, teljes' jelentésű *összes* után csakis egyes számú lehet a jelzett szó: »Mennyi az *összes jövedelmed?*«” (Rácz 1968: 343). – Mint a bevezetőben már szóba került, az *összes* utáni számhasználati ingadozás tényét Rácz más munkáiban is megemlíti (1980: 260, 1991: 56), ezek közül az előbbiben kiemelve az egyes szám terjedését is.

A nagyszótári korpusz adatainak elemzésekor és csoportosításakor természetesen felhasználtam az imént ismertetett szakirodalmi előzményeket. Igyekeztem követni E. Abaffy Erzsébetnek (1964: 157–61) és Dömötör Adrienne-nek (2011a: 8–9, 2011b: 162–3) azt a fontos módszertani elvét, hogy a mennyiségjelzős szerkezetek statisztikai vizsgálatában nem szabad szem elől téveszteni a jelzett szó megszámlálhatatlan vagy megszámlálható voltát, hiszen nem mindegy, hogy az adott főnév egyáltalán képes-e a számbeli váltakozásra. Ha erről megfelelkezünk, téves következtetéseket vonhatunk le az arányokra és diakrón változásaikra nézve.

Elekfi, E. Abaffy és Dömötör szempontjának hasznosságát úgy próbáltam ki, hogy előbb a szándékos mellőzésével, majd pedig az érvényesítésével készítettem el a korpuszbeli adatok diakrón statisztikáját.

Az 1. táblázat összeállításakor nem voltam tekintettel a számlálhatóságra: a jelentéskülönbségek mérlegelése nélkül tüntettem fel az *összes* utáni egyes, illetőleg többes szám előfordulását. Az adatok a 19. század 2. negyedétől kezdve jelentkeznek.

1. táblázat: Az összes utáni számhasználat

Időszak	Egyes	%	Többes	%	Együtt
XIX/2.	116	83,45	23	16,55	139
XIX/3.	264	72,13	102	27,87	366
XIX/4.	165	35,71	297	64,29	462
XX/1.	48	11,14	383	88,86	431
XX/2.	94	17,47	444	82,53	538
XX/3.	147	37,79	242	62,21	389
XX/4.	420	68,18	196	31,82	616
Együtt	1254	42,64	1687	57,36	2941

A táblázat alapján úgy tűnik, hogy a 19. század közepe táján az egyes számú egyeztetés volt nagy fölényben, a század végére azonban fordulat történt: a többes számú formák csaknem kétharmados többségbe kerültek. A 20. század első felében a részesedésük 80% fölé nőtt, majd a század harmadik negyedére ismét 20%-kal csökkent. A 20. század végére pedig megfeleződött, így megint az egyes számú alakok lettek a kétharmadosnál is nagyobb többségben. A többes számú formák képviselete tehát a 19. század folyamán növekedett, a 20. század elején jutott el a csúcra, majd egyre nagyobb mértékben csökkent.

Ha azonban csupán így vizsgálnánk, rejtve maradnának azok a fontos részfolyamatok, amelyek ezt az összképet kialakították; nem tudnánk meg, mikor és mi történt ott, ahol az egyes és többes szám közötti választásra valóban mód volt és van: a 'minden' jelentésű *összes* után. Megvizsgáltam tehát periódusonként az 'egész', a 'minden' és az 'össze-gyűjtött' jelentésű adatok arányát, az utóbbiakon az *összes műve(i)* típust értve. Az eredményeket a 2. táblázatban foglaltam össze.

2. táblázat: Az *összes* jelentései

Időszak	'egész'	%	'minden'	%	'össze-gyűjtött'	%	Együtt
XIX/2.	112	80,58	24	17,27	3	2,16	139
XIX/3.	255	69,67	104	28,42	7	1,91	366
XIX/4.	152	32,90	304	65,80	6	1,30	462
XX/1.	28	6,50	395	91,65	8	1,86	431
XX/2.	31	5,76	480	89,22	27	5,02	538
XX/3.	20	5,14	330	84,83	39	10,03	389
XX/4.	47	7,63	539	87,50	30	4,87	616
Együtt	645	21,93	2176	73,99	120	4,08	2941

Jól látható, hogy Elekfi László megalapozottan beszélt az 'egész' jelentés elavulásáról. A 19. század második és harmadik negyedében még egyértelműen ez a jelentés dominált. A század végére kisebbségbe került, de még akkor sem volt jelentéktelen a részesedése. A 20. században azonban a gyakorisága már mindvégig 10% alatt maradt.

Ezzel szemben természetesen a 'minden' térhódítása figyelhető meg: a 19. század utolsó negyedében vált dominánssá, a 20. században pedig a részesedése mindig 80% feletti volt.

Az *összes műve(i)* típus előfordulási aránya (várakozásomnak megfelelően) majdnem mindig 5-6% alatti. A 20. század harmadik negyedének részkorpuszában a többi időszakaszhoz képest feltűnően nagy, 10% feletti. Ez az érték minden bizonnyal inkább a szövegminta összetételére jellemző, mint az *összes* alkalmazásának a történetére.

Az 'egész, teljes' jelentésben az *összes* mindig számlálhatatlan denotátumú főneveknek a jelzője, ezért persze kizárólagos utána az egyes szám. Példák a korpuszból, jelentésárnyalatok (vö. Elekfi 1955, ÉrtSz.) szerint rendezve: „A' két testvér-hont jóval több lakja két millió oláhnál; 's ezek közül, az Erdélyben lakók, legalább felét teszik azon ország' *összes népességének*” (1843: Wesselényi Miklós); „Én és az *összes* ['egész'] *kormány* ezen ügyet pusztán az érdek szempontjából [!] tekintettük” (1879: Trefort Ágoston); – „Néhányan a vasajtót döntették *összes erejük* végső megfeszítésével” (1872: Hevesi La-

jos); – „[A hadnagy] április végévé! hármezer főre menő dandárral Selmecezt megrohanta és bevette, a jesuitákat a városból kiűzte, s a kamara *összes aranyát, ezüstjét* felzsákmányolta” (1861: Szalay László); „de az *összes* kereskedelmi forgalomba került *tejnek* mégis 71.9 százaléka a 100 holdnál kisebb gazdaságból származik” (1937: Szép Szó [folyóirat]); „Megittam az *összes bort*” (1987: Márton László); – „Soha nem volt munkában vállalat, mely az *összes Európa* kíváncsiságát ’s figyelmét annyira felingerelte ’s magára vonta volna, mint a’ Tunnel” (1844: Tóth Lőrinc); „Akkor *összes vacsora* gyanánt egy lány tojást pohárban és egy főtt almát rendelt” (1923: Szabó Dezső); – „mint akinek egyetlen rongyos, zsíros puhakalap az *összes* [’egyetlen’] *tökgedője*” (1933: Csathó Kálmán); – „A’ nézők’ *összes* [’együttes, közös’] *hahotája* követé ezt” (1836: Jósika Miklós); „Fölolvastatt a Magyar Tudományos Akadémia 1900 december 3-dikán *összes* [’együttes’] *ülésén*” (1900: Gyulai Pál).

A jelentések szerinti adatszoportosítás teszi lehetővé, hogy figyelmünket arra a típusra fordíthassuk, amelyben tényleges az ingadozás: a ’minden’ jelentésű *összes* utáni számhasználatra. Ennek a diakrón statisztikáját a 3. táblázat mutatja be.

3. táblázat: A ’minden’ jelentésű *összes* utáni számhasználat

Időszak	Egyes	%	Többes	%	Együtt
XIX/2.	4	16,67	20	83,33	24
XIX/3.	8	7,69	96	92,31	104
XIX/4.	13	4,28	291	95,72	304
XX/1.	20	5,06	375	94,94	395
XX/2.	62	12,92	418	87,08	480
XX/3.	127	38,48	203	61,52	330
XX/4.	372	69,02	167	30,98	539
Együtt	606	27,85	1570	72,15	2176

Ha nem ismerkedem meg Imre Samu (1953) és Elekfi László (1955) írásaival, akkor – saját emlékeimre, megfigyeléseimre gondolva – ez a diakrón kép nagyobb meglepetést okozott volna számomra, mint eddigi kutatásaim bármelyike. El sem tudtam volna képzelni, hogy az egyes számú alakok az én életemben, gyermekkoromban kerültek többségbe, nem pedig jóval korábban.

Egészen a 20. század közepéig hatalmas a többes számú formák fölénye. Néhány példa közülük a jelzett szó denotátuma szerint csoportosítva: „Az *összes jelenlevőket* leirhatatlan kinosan érintette a hir” (1902: Budapesti Hírlap [napilap]); „A sziget kis tisztásán akkor már *összegyűltek* volt az *összes vörösingesek*” (1907: Molnár Ferenc); – „Ugyan akkor [!] van ideje szalma, nád, fenyő galyakkal bekötözés vagy harasztbetakarás által megóvni a fagytól az *összes* gyengédebb *fákat, bokrokat és virághagymákat*” (1857: Kerti Gazdaság [hetilap]); – „Reggelre az *összes ablakaimat* betörve találtam” (1881: Mikszáth Kálmán); „Holnap nagyszerű | Szilveszter-ünnepély | a fővárosi vigadó *összes termeiben*” (1899: Budapesti Hírlap [napilap]); – „Nézd úgy atyádat, mint istent, kitől / Eredtek *összes bájaid*” (1864: Shakespeare / Arany János); – „Vezesse Görgey a hadi operációkat. Vegye át az *összes* magyarhoni *seregeket* s legyen ő itt az, mi Erdélyben Bem, de kellő ellenörködés és utólagos számadás terhe mellett” (1858 e.: Mészáros Lázár idézi).

Hasonló válogatás ugyanennek az időszaknak a kisebbséget képviselő, egyes számú példáiból: „Kérem tehát Nagy-Károly város *összes polgárát*, hogy az aláírási ívet becses pártfogásukba venni sziveskedjenek” (1896: Szatmár Megyei Közlöny [hetilap]); – „A magyar országgyűléseken a király, s a négy országos karok és rendek összeegyeztetésével alkotott, s kihirdetett országos köz végzeményeket hívjuk törvényeknek; – a magyar jogtan pedig az a tudomány, melly az *összes magyar törvényt*, s az ezeket pótoló, élő törvényes szokásokat és szabályokat terjeszti elő” (1845: Kovách László); – „Hogy az üzlekedés nálunk lenézett, sőt magyartalannak tartott pálya, arra elég világos bizonyosság ama tény, hogy a kerek hazának *összes üzlete*, kicsiny és nagy, a milliomos vállalat úgy, mint a falusi szatócsbolt szinte, kivétel nélkül idegen kezében van” (1862: Vajda János); „Kapható a főváros és vidék *összes gyógyszerárában*” (1899: Budapesti Hírlap [napilap]); – „Az aszszony nem szól többet, a szekrény fiókjából egy lyukas harisnyát szedett elő s elkezdte foltozni. – Oda nézz! – mondta s oldalba lökte Évit –, az *összes buktát* megették!” (1937: Déry Tibor); „A Ferencz József források vize az *összes* előttem ismert *késérüvizet* felülmulja hatásos alkatrészekben” (1911: Újság [kolozsvári napilap]). – Szeretnék egy-egy megjegyzést fűzni az utolsó két példához. A *bukta* anyagnévként is felfogható, ezért akár ’egész mennyiség’-ként is értékelhető a jelentés; szerintem azonban valamelyest valószínűbb, hogy a ’minden darab buktát’ jelentéssel van dolgunk. A másik mondatban pedig a késérüvíz fajtajáról, azaz számlálható dologról esik szó.

A 20. század harmadik negyedében még mindig a többes számú alakok vannak többségben, de az egyes számúak részesedése már megközelíti a 40%-ot. A formák erősödő rivalizálása lehet a magyarázata annak, hogy megélnékül a nyelvművelés érdeklődése az *összes* utáni főnév számhasználata iránt, és megjelenik a tárgyalt Imre-cikk (1953) és Elekfi-írás (1955). Részben ezzel magyarázható az is – szubjektív tényezők és szemléleti eltérés mellett –, hogy a korabeli szótár- és nyelvtanírás (mint láttuk) más-más véleményen van az *összes* utáni egyeztetésről. (Tapasztalatom szerint grammatikai kérdésekben a szótárak többnyire konzervatívabbak a velük kortárs grammatikáknál.) – Három-három példa ebből a századnegyedből többes, illetőleg egyes számmal: „Megegyezés történt továbbá, hogy az *összes* ÁVH-s fegyveres *beosztottakat* felmentik szolgálataik alól” (1958: Méray Tibor); „Az *összes sintéretet* leborraavoltam, amíg sikerült összeszednem tizenkét háromlábú kutyát” (1967: Örkény István); „Ezt a gordiusi csomót könnyű lenne kettévágni azzal a válasszal, miszerint bizonyos mértékig az *összes* itt emlegetett kritikai *erények* szükségesek maradandó értékű kritikai művek írásához” (1963: Wéber Antal); – „Ezen a péntek délután az *összes raj- és őrsparancsnok* s a bevont civil ifjúság is együtt volt Mátééknál” (1956: Németh László); „a csilingelésre az *összes vendég* odakapta a fejét” (1965: Polgár András); „Ő a pontosság szobra: hozzá lehetne állítani az *összes órát*” (1975: Hernádi Miklós).

A század utolsó negyedére valóban megtörtént a diakrón fordulat: az egyes számú formák vették át az uralmat, csaknem 70%-os részesedéssel. Három példa közülük: „A kommunikációs kultúra fogalma az információcserék *összes fajtáját* felöleli a beszélt és írott nyelvi interperszonális érintkezéstől a magas szinten intézményesült és technikailag közvetített tömegkommunikációig” (1987: Terestyéni Tamás); „A fürdőszobában az *összes csap* csöpög” (1989: Csengey Dénes); „Jack már felkereste tanácsért a kínai negyed *összes* valamirevaló *tudorát*” (1992: Eörsi István).

Háttérbe szorulásuk ellenére a többes számú alakok előfordulása sem szörványos. Az ÉKsz.² ugyan joggal változtatott az első kiadás állásfoglalásán, de érdemes lett volna jeleznie, hogy – bár erősen megritkulva – a többes szám használata is megmaradt. Példák a

korpuszból a 20. század végéről: „A HIV szerkezete az *összes* eddig ismert *retrovírusok* közül a legbonyolultabb” (1991: Füst György); „Ezt kéne sugallniuk az *összes szinteken* az *összes iskoláknak*” (1992: Csorba László–Schüttler Tamás). Igaz, a többes szám néha már a tréfás archaizálás eszköze: „Barátaim! Itt mindenki össze-vissza dumál, így nem lesz belőlünk semmi, hallgassatok rám: este *összes termeimben* fogadást adok szegedi barátaim tiszteletére, de meghívok minden éhes és szomjas jelenlévőt is” (1989: Annus József).

Bár a korpusz segítségével természetesen nem igazolható, feltételezhetjük, hogy a beszélt nyelvben az egyes szám térhódítása az írott nyelvihez képest lépéselőnyvel ment végbe. Erre mutat Imre (1953) és Elekfi (1955) cikkeinek több részlete is. Más nyelvemlékekkel együtt mindketten azt állítják, hogy az egyes szám irodalmi nyelvi alkalmazásában Móricz Zsigmond járt az élén, és az ő nyelvhasználata talált követőkre. (Igaz, Imre a Móricz-féle megoldásban valóban követendő mintát lát, míg Elekfi más véleményen van: szerinte inkább az a lényeg, hogy Móricz az atmoszférateremtés és a jellemzés érdekében szívesen és eredményesen él a beszélt nyelv sajátjaival.) – Nem kívánom cáfolni, hogy Móricz nyelvhasználatának szerepe lehetett az egyes szám népszerűsítésében, ugyanakkor megjegyzem, hogy a korpuszadatok szerint a számválasztásban az író közel sem olyan következetes, ahogyan azt a szakirodalom állítja: úgy tapasztaltam, hogy az *összes* után nagyjából azonos gyakorisággal jelenik meg nála az egyes és a többes szám. Két-két példát idézek Móricz Zsigmondtól: „Csak most, én készítettem el mindent a vizsgáztatáshoz, mind, az *összes dolgozatót*” (1918); „Tudom, hogy egymaga többet épített, mint a kiegyezés óta az *összes kultuszminiszter* együttvéve” (1931); – illetőleg „Nagy buzgósággal kutatva végig az *összes zsebeket*” (1909); „Incze Béla aljárásbíró úr, darabját százötven forinttal számítva, parkom *összes őzeit* lelőheti” (1928).

Az ’összegyűjtött’ jelentést reprezentáló adatok megoszlását nem táblázattal, hanem szakaszokra bontott listával mutatom be. Az összeadásjel előtt mindenütt az egyes számnak, utána pedig a többesnek az adatszámja olvasható: XIX/2.: $0 + 3 = 3$ | XIX/3.: $1 + 6 = 7$ | XIX/4.: $0 + 6 = 6$ || XX/1.: $0 + 8 = 8$ | XX/2.: $1 + 26 = 27$ | XX/3.: $0 + 39 = 39$ | XX/4.: $1 + 29 = 30$ || Együtt: $3 + 117 = 120$. – Aligha okoz meglepetést, hogy ebben a típusban mindvégig a többes szám uralkodik, hatalmas fölényvel. Mivel itt a példák nem éppen változatosak, beérem két többes számúnak és egy egyes számúnak az idézésével: „Talán, nem lesz épen helyén kívül, ha előbeszedül *összes költeményeimhez*, mellyeket épen most bocsátok sajtó alá, leírom elmélkedésemet azon életszakomról, mellyben a tisztelt közönséggel összeköttetésben lenni van szerencsém” (1847: Petőfi Sándor); „Én karácsonyra Arany János *összes költeményeit* kaptam – díszkötésben” (1912: Berczik Árpád); – illetőleg „Megírtam valamikor, hogyan került New Yorkból haza Petőfi Sándor és Emich Gusztáv költői-kiadói szerződése, amelyben Petőfi eladja *összes verse* kiadási jogát” (1979: Ruffy Péter).

A jelentésekre és a számlálhatóságra is figyelő elemzés tehát feltárta, hogyan alakult ki az 1. táblázatból megismert diakrón kép. Az *összes* utáni egyeztetés történetének elején az egyes szám dominanciája azzal magyarázható, hogy a jelentések közül ekkor még az ’egész, teljes’ fordult elő legsűrűbben. Ennek a ritkulásával és a ’minden’ előretörésével jutott uralomra a 19. század utolsó negyedében a többes szám, hiszen akkor és még jó ideig a ’minden’ jelentésű *összes* után a többes dominált. Mivel a 20. század folyamán már végig a ’minden’ jelentésé volt a vezető szerep, ugyanakkor az utolsó századnegyedre a hozzá kapcsolódó számhasználatban fordulat zajlott le, természetes, hogy az egyes szám az összképet tekintve is visszanyerte a kezdeti uralmát.

3. A *többi* utáni számhasználat nem váltott ki olyan heves reakciókat és vitát a nyelvvelők körében, mint az *összes*-sel kapcsolatos. Az értelmező szótárak (ÉrtSz., ÉKsz., ÉKsz.²) állásfoglalása sem különbözik lényegesen, sőt a szótár- és a nyelvtanírás véleménye sem tér el egymásétól (vö. pl. ÉrtSz., ill. Rácz 1968: 343). Mindebben szerepe lehet annak is, hogy a *többi* hosszabb múltra tekinthet vissza az *összes*-énél, és annak is, hogy – mint látni fogjuk a 4. táblázatból –, a *többi* esetében az egyes szám javára lezajlott diakrón fordulat is korábbi.

Folytak már vizsgálatok azzal kapcsolatban, hogyan alakult a *többi* utáni egyeztetés az újmagyar kor előtt, de összevetésre alkalmas statisztikai felmérést nem ismerek. Részletezés helyett a *többi* nyelvtörténeti és nyelvvelési szakirodalma iránt érdeklődők figyelmét E. Abaffy (1964: 158) és Rácz (1980: 260) listáira szeretném felhívni.

A korpuszadatok összeszámlálása után arra jutottam, hogy a *többi* esetében nincs szükség a számlálhatóság szempontját figyelmen kívül hagyó és az azt érvényesítő statisztikák szembeállítására. Egyrészt azért nincs, mert a módszer lényegét és hasznát az *összes* viselkedését elemezve már bemutattam. Másrészt azért sincs, mert a *többi* után megjelenő számlálhatatlan főnevek adatszámát a korpusz teljes időtartamára és az egyes időszakaszokra nézve is jelentéktelen a számlálhatókéhoz képest.

Úgy gondolom tehát, hogy a *többi* után megjelenő számlálhatatlan, ezért többesbe soha nem is kerülő főneveket nem szükséges beemelnem a diakrón statisztikai táblázatba, hanem elegendő az adatszámok pusztá listázása: XVIII.: 4 || XIX/1.: 7 | XIX/2.: 22 | XIX/3.: 15 | XIX/4.: 3 || XX/1.: 11 | XX/2.: 10 | XX/3.: 2 | XX/4.: 2 || Együtt: 76. – Néhány példa a korpusz effajta főneveire: „De bizony még a cselédjei se maradtak az öreg urasággal. Mind ott nyüzsgött az másnap a malajdoki piacon a *többi* hadba készülő *fiatalsággal*” (1922: Móra Ferenc); „Aztán a’ téjfölt ruhán által kell szűrni, és a’ köpübe a’ *többi téjföhlöz* tölteni, a’ honnét az írósvaj megsárgul” (1835: Némethy József); „fzükség volt fzegényt fővel alá, *többi testtel* pedig fel-fektetni” [‘teste többi részével’] (1781: Magyar Hírmondó [hetilap]); „ezeket mondom öszve vévén a’ Hunnúsoknak akkori Pannoniai bírtokjokkal, nem sokkal tesznek kisebb tagot, mint a’ *többi Europa*” (1815: Pálóczi Horváth Ádám).

A váltakozó számhasználatra alkalmas főnevek diakrón statisztikáját a 4. táblázat mutatja be.

4. táblázat: A számlálható főnevek egyeztetése a *többi* után

Időszak	Egyes	%	Többes	%	Együtt
XVIII.	35	16,91	172	83,09	207
XIX/1.	36	24,32	112	75,68	148
XIX/2.	80	20,30	314	79,70	394
XIX/3.	142	29,22	344	70,78	486
XIX/4.	156	39,59	238	60,41	394
XX/1.	231	58,63	163	41,37	394
XX/2.	468	59,54	318	40,46	786
XX/3.	556	82,37	119	17,63	675
XX/4.	646	91,11	63	8,89	709
Együtt	2350	56,05	1843	43,95	4193

A 18. század végén és az egész 19. században a többes számú egyeztetés van fölényben. Egy-egy példát idézek ebből a korból a többes és az egyes szám használatára: „A’ Tflikó kevélyen fellyeb’ alább ugrál, / Hánnya veti magát, majd nem tudja hogy áll: / Örömmel jön vízfzla, tzifra fzökdözése, / A’ *többi lovakat* gyűjté nyerítéle” (1776: Gellert / Kónyi János); „A’ *többi út/za* mind fzúk, görbe, és kurta” (1793: Sándor István).

A 20. század elején éles fordulat történik: az egyes számú alakok kerülnek többségbe, majdnem ugyanakkorába, amekkora a 19. század végén még a többes számé volt. A 20. század második felében olyannyira megerősödik az egyes számú egyeztetés, hogy részesevé végül még a többes szám 18. századi dominanciáját is felülmúlja. Egy-egy példa a fordulat utánról is az egyes és a többes szám alkalmazására; mindkét adat 1989-ből való: „a nyár végére éppen akkora tetű lett belőlem, mint Bencze vagy a *többi pincér*” (Bólya Péter); „Soós az institucionalista iskolához csatlakozva azt állítja, hogy a pénzügyi szervezeteknek a *többi szervezetektől* eltérő szerepe, magatartásmintája és szerkezete van” (Lengyel László).

A *többi* esetében tehát körülbelül hét évtizeddel korábban zajlott le a fordulat az egyes szám javára, mint az *összes*-ében. Valószínű, hogy a *többi* utáni számhasználatban a 20. században a beszélt és az írott nyelv nem került éles konfliktusba egymással.

4. A *némely* használatának – ellentétben az *összes*-ével és a *többi*-ével – nincs mindig köze a mennyiség kifejezéséhez. Csak akkor viselkedik a számegegyeztetést befolyásoló jelzőként, ha a jelentése ’egyik-másik’. Ha ellenben ’(egy) bizonyos’ vagy ahhoz hasonló típusú a jelentése, akkor nincs alternatíva: a főnév száma egyszerűen a denotátumét tükrözi, a *némely* és a jelzett szó nincs egymással egyeztetési viszonyban.

Az ’egy bizonyos, valamelyik’ jelentés klasszikus példája az ÉrtSz.-ba is felvett Arany-idézet, amelyben Toldi György vádolja Miklóst: „Megölé *némely nap* szerető szolgálomat”. Egyetlen gyilkosságról van szó, így nyilvánvaló, hogy az nem egyik-másik napon, egyes napokon történt, hanem egy bizonyos napon, valamelyik napon.

Az Arany-idézethez hasonló példákat természetesen ki kellett keresztem egyeztetési vizsgálatomból. Csupán tájékoztatásul adom meg időszakaszonkénti előfordulási számaikat. Természetesen mind egyes, mind többes számú főnevek megjelennek; az előbbieik száma mindenütt az összeadásjeltől balra, az utóbbiaké attól jobbra áll: XVIII.: $34 + 9 = 43$ || XIX/1.: $11 + 3 = 14$ | XIX/2.: $12 + 14 = 26$ | XIX/3.: $6 + 10 = 16$ | XIX/4.: $4 + 0 = 4$ || XX/1.: $4 + 0 = 4$ | XX/2.: $1 + 0 = 1$ | XX/3.: $1 + 0 = 1$ | XX/4.: $2 + 0 = 2$ || Együtt: $75 + 36 = 111$. Az adatsorból kiténik, hogy efféle jelentésben a *némely* már a 19. század végén is csupán szórványosan fordult elő, többes számú főnévvel kapcsolatos adata pedig akkortól kezdve nincs is a korpuszban. – Néhány példa a *némely* ilyenféle jelentésére: „Van még egy másik tárgy is melyre nézve szükséges hogy *némely felvilágosítást* adjak” [’valamiféle’] (1851: Rónay Jácint); „*Némely vasércnek* azon tulajdonsága van, hogy vasat és vastartalmú anyagokat magához vonz. Az ilyen vasércet (Fe03O04) természetes delejnek nevezzük” [’egy bizonyos fajtájú’] (1880: Antolik Károly); „és az ő fogságát, *némely gonofz emberek* okozták volt” [’bizonyos’] (1802 e.: Budai Ferenc). Az efféle használatról a többé-kevésbé burkolt célzás funkciója sem idegen: „Az igazság kedvéért azonban meg kell említeni, hogy Dobosiné már látta együtt Jenőt és Mancikát s azt gondolta Mancikáról, hogy: *némely ribancnak* milyen szerencséje van!” (1936: Nagy Lajos). Az ’(egy) bizonyos’ jelentésű *némely* közel kerülhet a határozatlan névelőhöz is, sőt ilyenféle szerepben akár többes számú főnév előtt is állhat: „Vala Damaskusban Ananiás nevű *némely Tanitvány*” (1782: Molnár János); „a’ barlanghoz közel *némely nagy kövek* vagnak” (1793: Derham / Segesvári István).

Az 'egyik-másik' jelentésű *némely* adatainak diakrón statisztikáját az 5. táblázat mutatja be.

5. táblázat: A *némely* 'egyik-másik' utáni számhasználat

Időszak	Egyes	%	Többes	%	Együtt
XVIII.	151	15,30	836	84,70	987
XIX/1.	79	16,39	403	83,61	482
XIX/2.	140	21,12	523	78,88	663
XIX/3.	155	37,44	259	62,56	414
XIX/4.	104	56,83	79	43,17	183
XX/1.	74	70,48	31	29,52	105
XX/2.	129	72,47	49	27,53	178
XX/3.	94	64,83	51	35,17	145
XX/4.	97	67,36	47	32,64	144
Együtt	1023	30,99	2278	69,01	3301

A kép részben hasonlít a *többi* esetében látotthoz: a 18. század végén és a 19. század első három negyedében a többes számú egyeztetés dominál. Három példát idézek a többségiek, egyet a kisebbségiek közül: „Mert a' kigyoknak és *némely vadáfzoknak* is mérgek, mellyel kivált a' Gallufok élnek, tfak akkor árt, a' mikor a' febbe tétetik” (1775: Haen / Szelei Károly); „Az irodalmat előadva *némely munkákat* készakarva sőt bosszulólag elhagyni, nagy gyöngeség” (1836: Táncsics Mihály); „*Némelly ködök* olly különöflék, hogy majd alig, vagy éppen nem is lehet észre venni nedvedfléjüket” ['egyik-másik (fajta)'] (1809: Varga Márton); – illetőleg „Nagy küszködéssel kellett a józan okosságnak és szüntelen való tapasztalásnak *némely embernek* határ nélkül való együgyűségét ara birni, hogy világi élete módgyával tsudát élelmére ne várjon” (1799: Bessenyei György).

Itt azonban hamarabb történik meg a fordulat: már a 19. század utolsó negyedében többségbe kerülnek az egyes számú formák. Uralmuk a 20. században tovább erősödik, de nem éri el azt a mértéket, mint a *többi* utáni használatban. Az ingadozás erősebb marad (érzékeli ezt például a NyKk. is: Tompa 1985b): a század második felében az adatoknak körülbelül a harmadrészében többes számba kerül a főnév. – A fordulat utáni időszakból három példát mutatok be az egyes számú, egyet pedig a többes számú egyeztetésre: „*Némely nyáron* szárazság van” (1876: Bárány Ignác); „Milyen furcsa. Az ember *némely lány* közelében megőrül, ha nem szerelmes is” (1926: Móricz Zsigmond); „Azután a sajtpiacra mennek. Ott nagy juhsajtok vannak egy rakáson s István az árák után érdeklődik. *Némely túró*t meg is kóstol s a fölvelt darab felét az asszonynak nyújtván, kérdő tekintetet vet rá” ['egyik-másik fajta'] (1905: Tömörkény István); – illetőleg „pártszerkezetünk mélyebben gyökerezik hagyományainkban, s ezért tartósabbnak is ígérkezik, mint *némely megfigyelőink* hiszik” (1991: Miskolczy László).

5. A *csupa* utáni számhasználatlaltal még a NyKk. sem foglalkozik. Miután az értelmező szótárakban (ÉrtSz., ÉKsz., ÉKsz.²) és az etimológiai szótárakban (TESz., EWUng.) megvizsgáltam a *csupa* szócikkének jelentésstruktúráját, arra a következtetésre jutottam, hogy a mennyiség kifejezésével kapcsolatos valódi számhasználati ingadozás akkor figyelhető meg, ha a 'csakis, kizárólag' jelentéssel van dolgunk, vagyis ilyenféle szerkezettel: „*Csupa fű(k)* jár(nak) az osztályba”. Ha a *csupa* jelentése, funkciója másféle, akkor vagy

nem szokott utána többes szám állni, vagy ha áll is, az ugyanúgy nem számegegyeztetés következménye, ahogy a *némely* '(egy) bizonyos' jelentéséhez kapcsolódva sem az (l. fentebb).

Az olyan adatokat tehát, amelyek nem a 'csakis, kizárólag' jelentést képviselik, nem vehettem figyelembe a *csupa* utáni váltakozó számhasználat vizsgálatához. Csupán amolyan függeléképpen közlöm előfordulási számaikat a következő adatsorban; ha valahol csak egy szám szerepel, az egyes számú előfordulásokat jelöl: XVIII.: 122 + 12 = 134 || XIX/1.: 109 + 3 = 112 | XIX/2.: 141 + 2 = 143 | XIX/3.: 115 | XIX/4.: 120 + 1 = 121 || XX/1.: 316 | XX/2.: 524 + 4 = 528 | XX/3.: 461 | XX/4.: 158 || Együtt: 2066 + 22 = 2088.

Egy kis példacsokrot is közlök az olyan adatokból, amelyekben a *csupa* nem a 'csakis, kizárólag' jelentést reprezentálja: „A goromba üveg készítése ugyan abból áll. Csak hogy hamuzsir helyett *csupa hamut* vesznek s a legdurvább homokot, és fekete konyhasót” [‘egyszerű, pusztá, közönséges’] (1841: Peregriny Elek); „az efféle hibákat a közönség a közzététel által leghamarább esmerné meg, hogy nem követésre valók, hanem *csupa hibák*” [‘ua.’] (1791: Aranka György); – „*Csupa sár* az egész töltés” (1905: Tömörkény István); „S a három gyermek *csupa szem-fül lett*” (1845: Pákh Albert); – „Egész káptalan az esze. | Merő Arisztoteles. | *Csupa Plátó*” [‘igazi’] (1818 e.: Dugonics András szerk.); – „Nem tagadom, én szép foglyát el akartam ütni kezéről, de *csupa barátságból*” (1827: Kisfaludy Károly); – „A főkörmányzó mult öszön 82 napot vadászott különböző vonalokon, nagy erővel: mindössze is *csupa 2 farkas bőrt vitt haza*” [‘pusztán, összesen’] (1854: Ujfalvy Sándor); – „Fejér kerek répa (*Rapa sativa rotunda, radice candida. Bauh. Brass. rapa, radice utrinque compressa. Spielm.*); mely kívülbelől *tsupa fejér* és lapos; a’ honnán különösen tányérrépának is nevezik” [‘egészen’] (1805: Pethe Ferenc); „Egymásra vetett pillantásaik másként *csupa jószándékuak* voltak” [‘ua.’] (1926: Tersánszky Józsi Jenő).

Ha a *csupa* 'csakis, kizárólag' jelentésű, akkor sem feltétlenül lehetséges utána a számváltakozás, hiszen a számlálhatatlant jelölő főnév természetesen mindig egyes számban jelenik meg. A korpusz ilyen adatainak előfordulási számai: XVIII.: 2 || XIX/1.: 2 | XIX/2.: 1 || XX/1.: 6 | XX/2.: 12 | XX/3.: 1 | XX/4.: 1 || Együtt: 25. – Két példa: „Ha *csupa élenyt* [‘oxigént’] lélekzenénk, akkor lehetne ilyen emésztő, lázas, édes életünk” (1906: Kaffka Margit); „Az élet nem *csupa tejszín és mazsola*” (1954: Vidor Miklós).

A kétszeres szűrés után fennmaradó korpuszadatok statisztikáját a 6. táblázat mutatja be.

A *csupa* utáni számhasználati ingadozás képe szembetűnően eltér a *többi* és a *némely* esetében látottól abban, hogy a 18. században még az egyes számú egyeztetése a többség. A 19. századra fordulat történik, és három századnegyeden át a többes szám a gyakoribb. A század végén azonban – hasonlóan a *némely* esetéhez – az egyes szám kerül fölénybe. Az egyes számnak a 20. századi térhódítása pedig még annál is erősebb, amelyet a *többi* esetében tapasztalhatunk.

Három-három példa a korpuszból az egyes, illetőleg a többes szám alkalmazására: „S a legtöbbit az ért abban a piacban, hogy ott *csupa* jólelkű *ember* árulgatta a holmiját” (1918: Móra Ferenc); „Oroszában például *csupa* szép, erős, dústestű *leányt* találunk, a fiatalasszonyok viszont csaknem mind betegesek” (1937: Féja Géza); „És végül, hogy beírták a nevét a fekete könyvbe, *csupa kis betűvel*” (1907: Molnár Ferenc); – illetőleg „nem szabad azt gondolni, hogy a tanszéken *csupa* begubózott *elvtársak* dolgoznak” (1969: Csurka István); „Az éjszakai szikfűszedők *csupa férfiak* voltak” (1941: Veres Péter); „Ebédelt a király s tudj’ isten hány fia. / Hanem mit ebédelt, ki nem találjátok; / Gondolnátok-e, mit? *csupa kősziklákat*” (1844: Petőfi Sándor).

6. táblázat:
A számlálható főnevek használata a *csupa* 'csakis, kizárólag' után

Időszak	Egyes	%	Többes	%	Együtt
XVIII.	24	57,14	18	42,86	42
XIX/1.	26	46,43	30	53,57	56
XIX/2.	19	30,65	43	69,35	62
XIX/3.	19	46,34	22	53,66	41
XIX/4.	34	61,82	21	38,18	55
XX/1.	138	74,19	48	25,81	186
XX/2.	255	85,28	44	14,72	299
XX/3.	210	93,33	15	6,67	225
XX/4.	142	93,42	10	6,58	152
Együtt	867	77,55	251	22,45	1118

Még két példapárt szeretnék bemutatni. Az első azt szemlélteti, hogy azonos korban és ugyanannak az igének a vonzatában is előfordulhat mind az egyes, mind a többes szám: „az egész beszéd *csupa Kákomból áll*” (1818 e.: Dugonics András szerk.); de „És kicsoda merje még is azt állítani, hogy e' nyelvek cultura nélkül fűkölködnek, mivel nem *csupa nemzeti fjavakból állanak?*” (1818: Verseghy Ferenc). A másik pedig azt, hogy ugyanannak a szerzőnek ugyanabban a művében, sőt ugyanabban a szerkezetben is lehet ingadozás: „az oiha nyelv csaknem *csupa indulatszóból áll*”, de „Meg voltam lepetve, hogy a tökéletlen, *csupa indulatszavakból álló* nyelv ezen az úton milyen tökéletesen meg tudja értetni magát” (1922: Karinthy Frigyes).

6. Úgy vélem, a diakrón statisztikai táblázatok a példákkal kiegészítve önmagukért beszélnek. Elénk tárják az *összes*, a *többi*, a *némely* és a *csupa* esetében lezajlott változásokat, ezeknek a hasonló vonásait és eltéréseit. Az elemzés és eredményei számomra igazolták a korpuszvizsgálat szükséges voltát és hasznát, valamint azt is, hogy érdemes volt követnem Elekfi (1955), E. Abaffy (1964) és Dömötör (2011a, 2011b) módszerét.

Mind a négy szóval kapcsolatban diakrón fordulat zajlott le az egyes számú főnévhasználat javára. A változás általános oka kétségtelenül a magyar mennyiségjelzős szerkezetekben uralkodó egyeztetési tendenciához való igazodás, közeledés. Az *összes* esetében konkrétan okot is érdemes megnevezni: a *minden* (és valószínűleg a *többi*) utáni számhasználat hatását.

Hogy az *összes* után az egyes szám jóval később jutott uralomra, mint társai esetében, annak minden bizonnyal a szó viszonylag kései, német hatástól sem független születése lehet az oka. Arra a kérdésre, hogy a másik három szó után miért a 19. század vége, illetőleg a 20. század eleje hozta meg a számhasználati fordulatot, nem tudom a választ. Feltételezem, hogy szerepe lehetett benne az akkortájt viszonylag jelentékeny befolyású nyelvművelésnek.

A FELHASZNÁLT KORPUSZ

MTSz. = Magyar Történeti Szövegtár. <http://www.nytud.hu/hhc>

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1964: Mondattani problémák a XVI. században. A jelző és a jelzett szó számbeli egyeztetéséről, *Magyar Nyelv* 60, 155–61.
- Dömötör Adrienne 2011a: Egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezetek a kései ómagyar és a középmagyar korban, in Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 7–17.
- Dömötör Adrienne 2011b: Egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezetek a kései ómagyarban, a középmagyarban és az újmagyar kor első felében, *Magyar Nyelv* 107, 160–75.
- ÉKsz. = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós szerk. 1972: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Elekfi László 1955: Az összes mint jelző, *Magyar Nyelv* 51, 349–54.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Ország László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EWUng. = Benkő, Loránd Hrsg. 1993–1997: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Horváth László 2011: Történeti korpuszvizsgálat a hangrendi illeszkedés köréből, *Magyar Nyelvőr* 135, 324–39.
- Imre Samu 1953: Helyes-e és hogyan helyes az összes használata? *Magyar Nyelv* 49, 156–65.
- Imre Samu 1962: A minőség- és mennyiségjelző, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan II. Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 265–85.
- Németh Miklós 2008: Egy szintaktikai változás tipológiája és szociális terjedése, in Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 141–55.
- Nszt. = Ittész Nóra főszerk. 2006: *A magyar nyelv nagyszótára I. Segédletek*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- NyKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós főszerk. 1985: *Nyelvművelő kézikönyv II*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Rác Endre 1968: A mennyiségjelző, in Bencédy József – Fábián Pál – Rác Endre – Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 342–3.
- Rác Endre 1980: Az állítmány egyeztetése a mennyiségjelzős alannyal a mondategységen belül, *Magyar Nyelvőr* 104, 257–73.
- Rác Endre 1991: *Az egyeztetés a magyar nyelvben*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Simonyi Zsigmond 1904: [Szerkesztői üzenet.] *Magyar Nyelvőr* 33, 480.
- Szabó Tamás Péter 2006: Tájékoztató a forrás- és névjegyzékek használatához, in Nszt. I, 53–64.

TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–IV, Budapest, Akadémiai Kiadó.

Tompa József 1985a: Mennyiségjelzős szók egyes vagy többes száma, in *NyKk.* II, 149–50.

Tompa József 1985b: Minőségjelzős szók egyes vagy többes száma, in *NymKk.* II, 173.